

Юлія Голоцукова

Маріупольський державний університет

АСПЕКТУАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ КЛАСИ РЕЗУЛЬТАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Aspectual-semantic classes of resultative constructions in Ukrainian language

Ключові слова: акціональність, аспект дієслівної дії, аспектуально-семантичний клас, вид дієслівної дії, граничність, результат, результатив, рід дієслівної дії

KEYWORDS: actional, aspect of verbal action, aspectual-semantic class, kinds of verbal action, limitedness, result, resultative, type of verbal action

ABSTRACT: The article contains an analysis of the concept of 'aspect of the verbal action' in accordance with the assumptions of leading linguists, aspectual-semantic classification of resultative constructions of the Ukrainian language, the statistical observation of the qualitative and quantitative availability of resultatives in lexicographical works in the XX–XXI centuries. The article examines the factors determining resultatives: functions, correlative with the semantics of the verb-motivator. The study classified lexical units, which represent the results of the basis of the value of the verb-motivator; lexical units formed from basic motivators, where the result of the action – the acquisition of a specific optical characteristic; lexical units indicating the result at which action cannot continue. The analysis of the category of resultatives was carried out taking into account the quantitative and qualitative changes. The category of resultative is considered an open system that responds to the needs of real phenomena.

Актуальними щодо семантичної класифікації є дослідження у сфері поняття аспектів дієслівної дії, розпочаті німецьким лінгвістом С. Агрелем ще у 1908 році та продовжені слов'янськими лінгвістами Н. Авіловою, О. Бондарком, А. Богуславським, Л. Буланіним, Л. Булаховським, А. Вежицькою, Д. Губором, А. Загнітком, О. Ісаченком, С. Іванчевим, Е. Кошмідером, Ю. Масловим, Ц. Перникарським, В. Русанівським, С. Соколовою, М. Шелякіним та іншими. Аспекти дієслівної дії тісно пов'язані з поняттям граничності. Аспекти дієслівної дії є аспектуальними підкласами аспектуального класу граничності. Іншими словами, граничність є певного роду узагальненням аспектів дії. Слід зазначити, що саме поняття мовознавці називають по-різному: аспект дії (Загнітко), aktionsarten (Агрель, Кошмідер), rodzaje

czynności (Кошмідер), способы действия (Бондарко, Буланін, Маслов), роди дії (Русанівський, Соколова). Проблема полягає в тому, що саме слід розуміти під аспектами дії. З одного боку, аспекти дії розглядають як морфемно охарактеризовані – як сукупність семантико-словотвірних способів дії (Шведова 1970). З іншого боку,

до способів дії слід відносити особливості лексичних значень усіх дієслів, які так чи інакше корелюють із загальною зоною аспектуальності і не обов'язково виражені спеціальними модифікувальними морфемами (Шелякін 1983, 20).

Необхідність дослідження зв'язку граничності із аспектами дієслівної дії, відсутність чіткого визначення та розуміння аспектів дієслівної дії та аспектуальної класифікації результативів в українській мові зумовлюють **а к т у а л ь н і с т ь** дослідження.

Мета дослідження – здійснення аспектуально-семантичної класифікації результативних конструкцій на матеріалі української мови. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **з а в д а н ь**: проаналізувати погляди українських і зарубіжних лінгвістів щодо змісту понять «аспект дії», «рід дії» та схарактеризувати аспектуально-семантичні класи українських результативних конструкцій.

Значення граничності як логічної категорії властиве всім мовам світу. Однак граничність не є категорією граматичною, тому вона не виражається однотипними й регулярними формами. Вона формально виявляє себе непрямим чином у різних фактах дієслівної системи: синтаксичних особливостях, у функціях пасивних дієприкметників, категорії виду тощо (Шелякін 1983, 24). Хоча Шелякін вказує на те, що граничність не є і словотвірною категорією, він відзначає, що деякі префікси та суфікси є одним із способів вираження значення граничності, наприклад, граничний суфікс *-ну-* в одноактному та інхоативних значеннях: *крикнути, сохнути* тощо. На підставі цього дослідник визначає аспекти дії як «загальні особливості (морфемно характеризовані й нехарактеризовані) лексичних значень окремих груп предикатів, що виражають типи протікання граничних/неграничних дій» (1983, 25). Тобто, категорія граничності ґрунтується на аспектах дії як її конкретних реалізаціях. Аспекти дії містять вказівку на певний конкретний рубіж, яким може бути результат або мета дії. Аспекти дії тісно пов'язані і з категорією виду, оскільки вони визначають аспектуальні характеристики конкретних груп предикатів, зокрема, особливості вираження конкретних видових значень та їхнього синтаксичного вживання (Шелякін 1983).

Аспекти дії властиві всім предикатам незалежно від того, чи має такий предикат словотвірний формант чи ні. Але не будь-які характеризувальні ознаки дії, що містяться у значенні предиката, можуть розглядатися як аспекти

дії, суттєві для аналізу категорії граничності/неграничності. Наприклад, лексеми *підслухати* і *підглянути* не визначаються в рамках аспекту дії, бо основною виступає ознака «таємно здійснити якусь дію» (Бондарко 1987, 66), що не пов'язане з поняттям границі дії.

Аспекти дії граничних предикатів включають в узагальненому вигляді результативні, термінативні (з різновидами), а також одноактний аспект дії. Щодо предикатів, що виражають просторовий рубіж, то вони мають розглядатися в рамках результативних аспектів дії, оскільки ці лексеми позначають якісно особливі дії, які служать засобом досягнення результату, що відрізняється від результату вихідного дієслова (Бондарко 1987).

На думку Загнітка, аспекти дії безпосередньо пов'язані із семантикою дієслова (Загнітко 2001). Мовознавець у своєму дослідженні аспекти дії поділяє на характеризовані та нехарактеризовані, а також інваріантні та контекстуальні. До характеризованих Загнітко відносить аспекти дії, марковані словотвірними засобами, до нехарактеризованих – нефіксовані спеціальними формантами. Інваріантними є значення, які містяться в семантичній структурі дієслова. Кожне акціональне значення в такому разі характеризується власним семантичним угрупованням дієслівних лексем. Контекстуальними є такі аспекти дії, що виражаються за допомогою недієслівних лексичних і синтаксичних показників, у сполученні з другорядними членами, що входять до групи дієслова-присудка. Загнітко всі аспекти дії диференціює на фазові, що характеризуються денотативною специфікою, тобто безпосередньо відбивають явища і закономірності об'єктивної дійсності, і нефазові, що являють собою здебільшого відтінки конотативного плану. На підставі розрізнення особливостей етапів перебігу дії автор вирізняє цілий комплекс акціональних значень, що марковані певним інваріантним значенням.

Цікавими є також дослідження Маслова, за яким

Роди дії – це семантичні (саме семантичні, а не, скажімо, словотвірні!) розряди дієслів. Їх виділяють на основі подібності в типах перебігу і розподілу в часі дієслівної дії, проте вони не утворюють рубрик єдиної класифікації і, як наслідок, у широких масштабах перехрещуються між собою. Роди дії перебувають в іншій площині, ніж види, але так чи інакше взаємодіють з видами (Маслов 1961, 71).

Маслов запропонував поділити всі роди дієслівної дії на характеризовані (морфемно виражені), нехарактеризовані (морфемно не виражені) і непослідовно характеризовані (мішана, проміжна група) (Маслов 1961). Слід зазначити, що Маслов висловив думку про те, що роди дієслівної дії не утворюють чіткої системи з певною кількістю підрозділів. Запропонована ним класифікація

не претендує ні на повноту, ні на логічну виструнченість: вона містить лише найважливіші роди дії, які було виділено в низці слов'янських мов..., причому розташовує ці роди дії в умовній і довільній послідовності. Проте навряд чи це могло би бути інакше, оскільки в самій мовній дійсності роди дії не утворюють стрункої системи з кінцевою кількістю підрозділів. У деяких випадках окремі рубрики нашої класифікації можна з повним правом включити в інші як «відтінки», і навпаки, певні рубрики можна розділити на кілька самостійних рубрик (Маслов 1961, 74).

Такий погляд на роди дієслівної дії поділяють Бондарко, Шелякін та інші. Так, за Бондарком, роди дії – це

морфемно характеризовані й не характеризовані значення окремих дієслів та їхніх розрядів, що вказують на характер перебігу в часі граничних / неграничних дій. Роди дії формують категорію граничності / неграничності і є її конкретними, деталізованими значеннями (Бондарко 1978, 66).

Шелякін розподіляє всі роди дієслівної дії на дві основні групи за ознакою граничності/неграничності дії. Дослідник виділяє загальнорезультативний рід дії (розряд), об'єднуючи власне граничні дієслова недоконаного виду з дієсловами доконаного виду (Шелякін 1983). Загальнорезультативний розряд включає варіанти такі як, наприклад, процесно-результативний варіант (дія, що розвивається і спрямована на досягнення результату): *забувати – забутий, ловити – зловлений* тощо; результативно-пантивний варіант (дія спрямована на досягнення результату шляхом поступового здійснення; цей варіант охоплює дієслова зі значенням поступового становлення ознаки та зі значенням створення об'єкта, наділення об'єкта ознакою або предметом): *старіти – постарілий, в'янути – зів'ялий, будувати – збудований, фарбувати – пофарбований, бинтувати – забинтований* тощо; результативно-тотивний варіант (дія, що відбувається цілісно, відразу – від початку до кінця, розпочата дія не може не завершитися і не може бути розчленована на фази): *красти – украдений, пропонувати – пропонований, публікувати – опублікований* тощо.

Соколова категорію аспектуальності розглядає як загальну семантичну категорію, яка відбиває основні особливості перебігу дії та її розподілу в часі. На думку Соколової, категорія аспектуальності знаходить своє мовне відбиття в різний спосіб: у лексичному значенні слів, на граматичному та словотвірному рівнях. Так, основними засобами вираження аспектуальних значень у слов'янських мовах є граматична категорія дієслівного виду та категорія родів дієслівної дії. Авторка розрізняє семантико-словотвірну категорію родів дієслівної дії (характеризовані, нехарактеризовані, непослідовно характеризовані) та аспектуальні значення, виражені в інший спосіб (лексичним значенням дієслів, інших частин мови) (Соколова 2003).

Узагалі проблема класифікації аспектів дії є складною і водночас суперечливою. Одні мовознавці у своїх роботах аргументують лексико-граматичну специфіку акціональності, інші зараховують акціональність до словотвірних величин, існують також випадки віднесення аспектів дії до синтаксичного плану. Однак найпоширенішим є аналіз акціональності як семантичної категорії (Агрель, Загнітко, Маслов тощо), оскільки

головна відмінність між аспектами дії полягає у значенні й в особливостях взаємодії з видом, синтаксичному вживанні і словотвірній співвідносності / неспіввідносності (Загнітко 2001, 218).

Складність пояснюється і різночитанням щодо кількості таких аспектів дії. Губор, наприклад, нараховує 11 аспектів дії, Ісаченко – 13, Русанівський, Авілова – 18, Бондарко – 23 тощо. На думку Загнітка,

відсутність послідовного формального закріплення аспектів дії, неоднотипові семантичні критерії виокремлення окремих з них свідчить про синкретичний характер цього явища і семантичний статус самої акціональності (Загнітко 2001, 224),

що водночас є й міжрівневим.

На наш погляд, класифікація Загнітка є найповнішою в україністиці, за якою результати за своєю функцією, корелятивністю із семантикою дієлова-мотиватора, статусом у вираженні частиномовної семантики належать до завершувально-результативних аспектів дії. Слідом за Загнітком, серед завершувально-результативних аспектів виокремлюємо загальнорезультативну, фінитивну, комплексивну й мутативну групи результативів (Загнітко 2001).

Загальнорезультативна акціональність об'єднує лексеми на позначення результату, передбаченого значенням основи дієслова-мотиватора: *Надходило Різдво. На Україні з цим святом п о в ' я з а н о безліч різних прикмет, звичаїв, легенд і обрядів* (З. Тулуб) – *пов'язувати* → *пов'язати* → *пов'язаний* (*пов'язано*); *Скільки даром п о т р а ч е н о сили!* (Л. Дмитренко) – *тратити* → *потратити* → *потрачений* (*потрачено*); *Всі двері п о в і д м и к а н і б у л и, то не трудно здогадатись, що хазяї недалеко* (А. Свидницький) – *відмикати* → *повідмикати* → *повідмикані* (*повідмикано*); *Пропустимо даліші запитання і відповіді двох старих, п е р е в і р е н и х довгими роками, майже чи не з дитинства, друзів* (О. Довженко) – *перевіряти* → *перевірити* → *перевірений* (*перевірено*); *Од страшного болю я застонав, схопив себе за обличчя: воно б у л о в ж е з а б и н т о в а н е* (Ю. Яновський) – *забинтовувати* → *забинтувати* → *забинтований* (*забинтовано*); *Коли вона стала там край стола, погляд її впав знов на той лист,*

недавно ч и т а н и й (Леся Українка) – у значенні «прочитаний» – читати → прочитати → прочитаний (прочитано) тощо.

Комплексивні результати – утворення від основ мотиваторів, семантична увага яких зафіксована на кінцевому етапі виконання дії: *Начальник табору виставив полоненика за ворота разом з папірцем, д о б у т и м журналістом для земляка* (Ю. Яновський) – добувати → добути (кінцевий етап виконання дії) – добутий (добуто); – *Літ двадцять тому, д о в е д е н і до відчаю, кинули ми село Жуківку та й помандрували в Америку за щастям* (І. Цюпа) – доводити → довести (кінцевий етап виконання дії) – доведений (доведено); *А де ж твої думи, рожевії квіти, Д о г л я д а н і, смілі, в и к о х а н і діти..?* (Т. Шевченко) – доглядати → доглядіти (кінцевий етап, границя дії) – доглядений (долглянуто), викохувати → викохати (кінцевий етап) – викоханий (викохано); *На підмогу пастухам д о д а н о ще злющих кудлатих псів, лютих ворогів сірого грабіжника-вовка* (О. Донченко) – додавати → додати (кінцевий етап) – доданий (додано); *Підрозділи, д о у к о м п л е к т о в а н і останнім часом, ішли й ішли заповненими, зімкнутими рядами, що зникали вдалині* (О. Гончар) – доукомплектовувати → доукомплектувати (кінцевий етап) – доукомплектований (доукомплектовано); *Коли куплет б у в д о с п і в а н и й до кінця, приспів підхопило десять чи п'ятнадцять голосів у залі* (І. Смолич) – доспівувати → доспівати (кінцевий етап) – доспіваний (доспівано) і подібне.

Мутативна група охоплює результати, утворені від основ мотиваторів, де результат дії – набуття певної оптичної ознаки: *Сива смушева шапка з'їхала йому на потилицю і одслонила його високе й широке чоло, чорний, п о б і л е н и й с и в и н о ю, як сріблом, волос* (І. Нечуй-Левицький) – побілений сивиною у значенні «посивілий» – сивіти → посивіти → посивілий (посивіло) – набуло оптичної ознаки = став сивим; *Напилась би з рівчака я, так од крові в нім вода і солоні і гірка, з а ч е р в о н е н а, руда* (П. Тичина) – зачервонювати → зачервонити → зачервонений (зачервонено) = став червоним; *З вулиці панський палац, б у в п р и к р а ш е н и й скульптурними групами дівчат-русалок* (С. Чорнобривець) – прикрашати – прикрасити – прикрашений (прикрашено) = став красивим; *Приміряє... То смертоносний той меч, а то панцир із міді твердої, Червонуватий, кривавий, мов хмара грізна, олов'яна, Що, п о ч е р в о н е н а сонцем, виблискує сяйвом відбитим* (М. Зеров) – червонити → почервонити → почервонений (почервонено) = став червоним і таке інше.

Фінітивна група об'єднує результати, що вказують на результат, після досягнення якого дія не може тривати далі. Фінітивна група виявлювана такими результатами: *Хоч би маленький шматочок м'яса! Явдоха відчуває – м'ясо відживило б її. Воно маячить перед очима – рум'яне, п і д ж а р е н е* (О. Донченко) – жарити → піджарити → піджарений (піджарено); *Раптом м'яч, в і д б и т и й нашим захистом, дивно проплив у повітрі через усе поле*

(Ю. Яновський) – *відбивати* → *відбити* → *відбитий* (*відбито*); *Вже випито першу чарку, і молодий, в і д в а р е н и й по-чабанському способу валашок, парує в мисках* (О. Гончар) – *варити* → *відварити* → *відварений* (*відварено*); *Кожне слово команди, кожна в і д б и т а годинником секунда назавжди карбується тобі в пам'ять* (О. Гончар) – *відбивати* → *відбити* → *відбитий* (*відбито*); *Всі люди вже в гурті, а він, як тріска ота, в і д к о л о т а від дерева* (І. Цюпа) – *відколювати* → *відколоти* → *відколотий* (*відколото*); *Ми [поляки] збагнули, що правди путь, що щастя шлях уже давно в і д к р и т и й вами* (О. Гончар) – *відкривати* → *відкрити* → *відкритий* (*відкрито*) та інше.

Під час статистичних досліджень над кількісним і якісним виявом результативів, частоти вживання, аналізу змін у складі категорії результатива в лексикографічних працях XX–XXI століть застосовано математичний метод кількісних підрахунків. Генеральною сукупністю дослідження постали Словник української мови (Грінченко 1907–1909), Словник української мови в 11-ти томах (Білодід 1970–1980), Великий тлумачний словник української мови (Бусел 2005), з якої шляхом суцільної вибірки відібрано результативні лексеми, виражені пасивними дієприкметниками минулого часу та предикативними формами на *-но*, *-то*.

Великий тлумачний словник української мови (Бусел 2005) фіксує 7484 результативні лексеми завершувально-результативних аспектів дії: 6672 лексеми, виражені пасивними дієприкметниками минулого часу і 812 результативів, реалізованих предикативними формами на *-но*, *-то*.

У Словнику української мови в 11-ти томах (Білодід 1970–1980) зафіксовано 4188 результативів завершувально-результативних аспектів дії: 3397 результативів, виражених пасивними дієприкметниками минулого часу, і 791 результатив, реалізований предикативними формами на *-но*, *-то*.

Щодо кількісного складу результативів, то із застосуванням кількісного методу дослідження мови ми можемо зробити висновок про те, що очевидним є поповнення завершувально-результативної групи й лексику української мови взагалі новими фіксованими результатами: на 3275 лексем, виражених пасивними дієприкметниками минулого часу і 21 результатив, реалізований предикативними формами на *-но*, *-то*. Зауважимо, що прогностично в кожного результатива, вираженого пасивним дієприкметником минулого часу, може бути похідник на *-но*, *-то*.

Слід також зазначити, що Великий тлумачний словник української мови (Бусел 2005) не фіксує такі лексеми, наявні в Словнику української мови в 11-ти томах (Білодід 1970–1980): *відбатований*, *відвіяний*, *відкутий*, *відпечатаний* та форму *відвёрнутий*.

Отже, спираючись на отримані результати, які свідчать про поповнення лексику новими словами (Великий тлумачний словник української мови (Бусел 2005) – 7484 лексеми, Словнику української мови в 11-ти томах (Білодід

1970–1980) – 4188 лексем), можна сказати, що категорія результатива являє собою відкриту систему, яка реагує на потреби номінації явищ дійсності.

Щодо якісного складу категорії результатива можна зробити висновок, що завдяки збільшенню кількості результативів у мові з'явилося більше можливостей для номінації таких понять, як «результат цілісної не розчленованої на фази дії», «результат, після досягнення якого дія не може бути продовжена», для виокремлення та розмежовування таких понять, як, наприклад, «результат поступової дії», «результат дії, яка розвивається в часі», «результат дії створення об'єкта або надання якості об'єкту» тощо. Результативи ж, виділені зі Словника української мови (Грінченко 1907–1909), своєю більшістю становлять групу на позначення результату надання якості об'єкту: *бандажований, бакаюватий* тощо.

Також зазначимо, що словник української мови поповнився й зафіксованими предикативними формами на *-но, -то* (21 одиниця) (за Великим тлумачним словником української мови (Бусел 2005)): *відбраковано, відбудовано, відвантажено, відвойовано, відгадано, відділено, відігнано, відіграно* та інше – що є свідченням змін як у словниковому складі, так й у граматичній будові мови.

Подальше вирішення теоретичних та практичних проблем категорії результатива є важливим не тільки для всебічного дослідження лексики української мови, але й для опису загальної структури мови, динаміки її розвитку.

Бібліографія

- Блодд, І. К. (1970–1980), Словник української мови: в 11-ти томах. Київ.
Бондарко, А. В. (1978), Грамматическое значение и смысл. Ленинград.
Бондарко, А. В./Шелякин, М. А. (1987), Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Ленинград.
Бусел, В. Т. (2005), Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ.
Грінченко, Б. Д. (1907–1909), Словник української мови. Київ.
Загнітко, А. П. (2001), Теоретична граматика української мови. Синтаксис. Донецьк.
Маслов, Ю. С. (1961), Роль так называемой перфектизации и имперфектизации в процессе возникновения славянского глагольного вида. В: Маслов, Ю. С. (ред.), Исследования по славянскому языкознанию. Москва, 165–195.
Соколова, С. О. (2003), Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ.
Шведова, Н. Ю. (1970), Грамматика современного русского литературного языка. Москва.
Шелякин, М. А. (1983), Категория вида и способа действия: (теоретические основы). Таллин.